

Ulikhet, marginalisering og politikk: erfaringer fra russiske monobyer

Kirsti Stuvøy

Norges miljø- og biovitenskapelig universitet, NMBU, Norge

Abstract

This paper addresses inequality and marginality in Russia through an urban lens. Mono-industrial cities, in short “monotowns”, are attractive locations for this research because of the legacy of city-building enterprises, industrial reconstruction, and crisis. Approaching experiences of people, whose voices are rarely heard in studies of (pre-war) Russia, the paper addresses two interconnected questions: How do people in monotowns describe experiences with marginality in the everyday? What does marginality mean for politics and societal development in Russia at war? The empirical analysis draws on experiences from three monotowns, Tolyatti, Nikel, and Zapolyarny. Interviews were conducted in the period 2019–2022. The analysis illustrates subjective experiences with urban transformation and includes reflections on industrial restructuring, downsizing, and precarity, as well as civic activism, entrepreneurship, and self-employment. Across these experiences, narratives of marginality and decay emerge, which complement research on political economic change in Russia with perspectives on a new social periphery. This development in monotowns is situated in context of the global financial crisis 2008 and the annexation of Crimea in 2014. In conclusion, the experiences are about subjects living through the “transit” and endless “collapse” of the previous system. A final discussion addresses the risk marginality entails for political legitimacy in Russia.

Keywords: inequality, marginality, political economy, monotowns, Russia, legitimacy

Russland er kjent for å være et av landene i verden med størst ulikhet mellom eliten og befolkningen (Novokmet et al., 2018).¹ Opposisjonspolitiker Aleksej Navalnyj (1976–2024) ble for alvor kjent internasjonalt da han satte politisk dagsorden med

¹ Ifølge Novokmet og medforfattere hadde de ti prosent rikeste en fjerdedel av inntektene på starten av 1990-tallet i Russland. I 1996 var andelen økt til 45 prosent. Finanskrisen i 2008 bidro til et kort fall i inntekt for den rikeste en-prosenten, men kort tid etter vokste den igjen og stabilisert seg på cirka 20 prosent. En femtedel av inntektene i Russland går til den rikeste en-prosenten. I samme periode, altså etter 2008, opplevde størstedelen av den russiske befolkningen veldig lite eller negativ vekst.

Kontaktinformasjon: Kirsti Stuvøy, e-post: kirsti.stuvoy@nmbu.no

©2024 Kirsti Stuvøy. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material for any purpose, even commercially, provided the original work is properly cited and states its license.

Citation: Stuvøy, K. (2024). *Ulikhet, marginalisering og politikk: erfaringer fra russiske monobyer*, *Nordisk Østforum* 38, 41–59. <https://doi.org/10.23865/noros.v38.5697>

slagordet «tjuveri fra vanlig folk» i de store demonstrasjonene i Russland i 2011. I 2020 viste han filmen «Putins palass» og avslørte rikdommen til presidenten.² Som straff for sitt politiske engasjement ble Navalnyj fengslet, der han i 2024 døde. I analyser av samfunnsutviklingen i Russland er det stor bevissthet om de store forskjellene mellom eliten og befolkningen som Navalnyj kritiserte. Søkelyset rettes gjerne mot elitene og hvordan de styrer staten gjennom sine nettverk, om det er konflikter mellom dem og hvordan de kan tenkes å påvirke presidentens makt og statsapparatets stabilitet. Ulikhet og fattigdom er viktig i den sammenhengen, men når sjeldnere fram i analyser av makt og politikk i Russland. Det reiser spørsmålet: Hvordan kan politikk i Russland belyses «nedenfra» – ved å reflektere over synspunkt fra folk og sivilsamfunn?

I denne artikkelen retter jeg blikket mot det den russiske økonomen Natalia Zubarevich (2010) kaller «det andre Russland», som er bortenfor eller i skyggen av de superrike. Dette Russland består av mange små og mellomstore byer preget av avindustrialisering og omstrukturering. I «det andre Russland» har folk utfordringer med høye levekostnader, lave inntekter og dårlige vilkår på jobben. For å gi et innblikk i folks erfaringer med forfall og marginalisering i Russland, retter jeg empirisk fokuset mot monoindustrielle byer, som på russisk kalles *monogoroda*. På norsk er dette byer med hjørnesteinsbedrifter, og jeg bruker betegnelsen «monobyer» i denne artikkelen for å understreke *disse byenes sovjetiske historie*. I 2008 ble monobyer internasjonalt kjent i forbindelse med den globale finanskrisa, som synliggjorde sårbarheter i disse byene (Crowley, 2016; Zubarevich, 2013). Byene ble oppfattet som et politisk problem og en statlig politikk ble iverksatt for å demme opp for utviklingen. Det er bakteppet for min forskning på folks erfaringer med endringer i slike byer.

Spørsmål jeg ønsker å belyse i denne artikkelen er: Hva forteller folk om endringer i monobyer? Hvordan belyser slike erfaringer politisk utvikling i Russland? Og sist, men ikke minst, hva betyr slike innsikter i kontekst av Russlands angrepskrig i Ukraina? Det første spørsmålet er empirisk og besvares ved å analysere fortellinger om endringer som synliggjør ulike erfaringer og reaksjoner på hverdagslige utfordringer i monobyer. Artikkelen presenterer slik et sjeldent politisk sosiologisk perspektiv på russisk politikk og samfunnsliv. Monobyer er politiske og historisk interessante steder å undersøke slike erfaringer. Jeg begynner derfor artikkelen med å forklare og historisk kontekstualisere disse byene som steder som gir innsikt i sosiale, økonomiske og politiske endringer i Russland.

Empirien analysen bygger på er samlet inn i perioden 2019–2022 og består av intervjuer, observasjoner og deltakelse på aktiviteter i byene. Hovedfokuset i denne artikkelen er på intervjuer med arbeidere, byutviklingsekspert, kommuneansatte

²Tidligere hadde Navalnyj vist rikdommen til de rundt presidenten. Filmen om presidentens slott var etter kort tid sett av hundre millioner mennesker og er tilgjengelig på YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=ipAnwilMncI>

og representanter fra sivilsamfunnet. I andre del av artikkelen presenterer jeg data-materialet og forskningsstrategien, der jeg knytter individuelle erfaringer til utvikling og endring i den sosiopolitiske konteksten (Kurowska, 2020; Yanow & Schwartz-Shea, 2006). Artikkelen bidrar med konkret empirisk innsikt i utviklingen av den sosiale periferien og drøfter hvordan den er koblet til historiske og strukturelle endringer i Russland.

Analysen er konsentrert om tre byer og presenteres i to skritt. Først skriver jeg om Toljatti, som er en stor industriby med over 700 000 innbyggere. Byen, som ligger i Samara-regionen sørøst for Moskva, er internasjonalt kjent for bilproduksjon og historisk knyttet til Ladaen. Etterpå skriver jeg om Nikel og Zapoljarnyj, to småbyer med henholdsvis 8 000 og 15 000 innbyggere nær grensa til Norge. Byene behandles samlet fordi de er nabobyer og knyttet sammen gjennom hjørnesteinsbedriften Nornickel, en av verdens største produsenter av nikkell, et ettertraktet metall i den globale omstillingen til en bærekraftig økonomi bort fra fossilavhengigheten. Forskjellene mellom de tre byene er slående, i størrelse og i type produksjon hjørnesteinsbedriftene bedriver. Dette understreker ganske enkelt at monobyer er forskjellige. Samtidig er de steder der avindustrialisering og marginalisering er formet av historiske strukturelle forhold og den radikale postsosialistiske transformasjonen (Golubchikov, 2017). Monobyer fungerer som kikkhull inn i et mangfold av erfaringer, og i denne artikkelen belyser jeg personlige historier som viser hvordan folk forklarer og gir mening til endringer i byen. I analysen skriver jeg fram konturene av et landskap av strukturell vold (Morris, 2021), og samtidig synliggjør jeg folks strategier for å håndtere kriser og benytte seg av mulighetene i endringsprosesser. Dette gir et konkret empirisk grunnlag for analyse og refleksjon over sosiopolitiske endringer i Russland. Sammenligning av erfaringer fra flere byer gir et variert datatilfang som grunnlag for en avsluttende diskusjon om hva slike innsikter kan bety i kontekst av Russlands angrepskrig mot Ukraina.

Monoindustrielle byer, risiko og protest i Russland

Hvordan er monobyer relevant for å studere samfunnsutviklingen i Russland? Dette er en uvanlig innfallsvinkel til forskning på russisk politikk og samfunn, og jeg skal i det følgende gi en forklaring.

Grunnen til at jeg fikk øynene opp for monobyer var at de kom i søkelyset i forbindelse med den globale finanskrisen i 2008. Krisen virket hardt inn på russisk økonomi i 2008–2009. Det ble rapportert om problemer og protester i flere russiske byer. Byen Pikaljovo utenfor St. Petersburg fikk mye oppmerksomhet da fabrikkene stengte. I protest mot manglende betaling av lønn, blokkerte arbeiderne hovedveien inn til St. Petersburg og stormet ordførerens kontor. De fikk nasjonal og internasjonal oppmerksomhet for sine krav om utbetaling av lønn som var holdt tilbake (Crowley, 2016, s. 398). Folk var opprørt over mangel på arbeid, mat, og over at fabrikkene ikke engang hadde betalt det de skulle for at folk skulle få varmtvann og oppvarming i

husene sine (Aron, 2009). En intervensjon fra Putin løste krisen – han kom med helikopter og beordret lønninger utbetalt og fabrikken gjenåpnet. Monobyer var med det satt på dagsorden som relevant for regimets legitimitet (Crowley, 2016).

I tida som fulgte kom det internasjonale medieoppslag der russiske monobyer ble beskrevet som problemområder, som «mørke områder» og ei «tidsinnstilt bombe» (Aron, 2009; Crowley, 2015). Slike betegnelser gir assosiasjoner til hvordan byer eller bydeler omtales i flere land, som for eksempel «Badlands» (Dikeç, 2007). I analyser av urbane optøyer og protester i urbane Badlands legges det blant annet vekt på å kontekstualisere analysen og synliggjøre hvordan politikken kan skape ensidige og generaliserte bilder av utviklingen i slike byrom (Dikeç, 2007). I den russiske konteksten ble det også tatt politiske grep mot monobyer i etterkant av finanskrisen. Regjeringen var opptatt av å kartlegge og vurdere risiko (Stuvøy & Shirobokova, 2021, s. 7–11). Tiltakene synliggjorde at det var politisk bekymring over utviklingen og at styresmaktene så alvorlig på utfordringene hos «deprimerte industriregioner og (deres) befolkning» (Crowley, 2016, s. 398). Det var imidlertid ikke slik at utviklingen var helt ukjent og uventa: Monobyer var forventet å få problemer i forbindelse med Sovjetunionens sammenbrudd og den omfattende økonomiske omstillingen som fulgte (Shomina, 1992, s. 229–231; Zubarevich, 2010, s. 82). De tøffe neolibérale reformene var for mange monobyer et sjokk, men førte langt fra alltid til protest (Clément, 2018). Når styresmaktene kom til unnsetning, bidro det også til å avverge protest. Det skjedde for eksempel i Toljatti, der myndighetene bidro med støtte til bilfabrikken AvtoVaz som var kommet i vanskeligheter i forbindelse med finanskrisa (Kusluch, 2016).

Risiko for problemer i monobyer kom på den føderale politiske agendaen i forbindelse med finanskrisen 2007/2008 og regjeringen laget i det følgende ei liste over 319 monobyer.³ De delte byene inn i tre kategorier av sosioøkonomisk risiko: «rød» for høy risiko, «gul» for middels og «grønn» for lav risiko (Den russiske føderasjon, 2011). Av de 319 monobyer som ble klassifisert, var 99 «røde», altså, nær en tredjedel av alle byene ble kategorisert som høy risiko. Kriterier for å måle risiko var blant annet økonomisk vekst, sysselsettingsindikatorer, omsetningen til små og mellomstore bedrifter, størrelsen på boligmassen målt som antall kvadratmeter per innbygger, og nivået på støtte mottatt fra det føderale budsjettet. Seinere ble også hjørnesteinsbedriftens ytelser tatt med i beregningene og folks egne vurderinger av situasjonen likeså. Den politiske interessen for den sosioøkonomiske utviklingen kom til uttrykk i måten å tilnærme seg problemet på, med kartlegging, kriterier og kategorier. Dette

³ Antallet monobyer har vært høyere før. Definisjonen av en monoby er at et selskap har ansvar for femti prosent av byens industriproduksjon eller at 25 prosent av befolkningen i byen jobber i hjørnesteinsbedriften. Som følge av økonomiske reformer og omstrukturering av industribedrifter, der det lages nye datterselskap, blir det færre ansatte i hjørnesteinsbedriften. Folks arbeidsplasser fortsetter å være knyttet til den samme industriproduksjonen i disse underselskapene, men definisjonen for monoby treffer ikke lenger. Slik blir det færre monobyer og færre slike territorier som målskive for politiske tiltak. Sosiopolitiske utfordringer blir ikke borte av den grunn.

skjedde parallelt med økt press på sosiale spørsmål i ulike protester, og samtidig ble sosiale spørsmål kooptert inn i Putins nasjonalistiske diskurs (Clément, 2018). En økt bevissthet om sosiale motsetninger i det russiske samfunnet ble synlig, og folk ga uttrykk for at det var urettferdig at grupper som pensjonister fikk det vanskeligere og at forskjeller mellom arbeider og fabrikkere var så stor. Dette gjorde det interessant å undersøke utviklingen i monobyer på 2010-tallet. Et by-fokus ble samtidig en mer synlig del av den politiske verktøykassen som svar på utfordringer knyttet til modernisering, industrialisering og ulikhet i det russiske samfunnet (Chan et al., 2018; Kinossian, 2017).

Monobyer har en lang historie og går tilbake til 1100-tallet og det russiske imperiets utbredelse (Uskova et al., 2012). Jeg begrenser meg her til en kort gjennomgang av byenes rolle i den sovjetiske samfunnsutviklingen og det planøkonomiske utviklingsparadigmet der urbanisering gikk hånd i hånd med industrialisering. Et tidlig eksempel på dette paradigmet finner vi i etableringen av stålbyen Magnitogorsk på 1930-tallet. Her bidro både tyske sosialistiske ideologiske arkitekter (Ernst May) og amerikanske stålselskap i utviklingen av den sosialistiske byen (Kotkin, 1995).⁴ I Sovjetunionen var industrialisering klassekrig som skulle bidra til sosial rettferdighet (Kotkin, 1995, s. 203). Det handlet om en sosialistisk moderniseringsagenda der byplanlegging var nært knyttet til industriutviklingen med å få boliger, nødvendig infrastruktur og velferdstjenester til arbeiderne. Byene ble bygget rundt hjørnesteinsbedriften, som hadde ansvar for industriproduksjon og velferd og fungerte som en stedlig statlig representant (uttrykket som brukes på russisk er vert (*khoziain*)). Den kollektive organiseringen av folks tilgang til bolig og velferd beskrives som kjernen i et «moralsk landskap» som produserte legitimitet i det sovjetiske systemet (Collier, 2011, s. 106). Etter andre verdenskrig var gjenoppbyggingen av monobyer og utviklingen av for eksempel byer med atomenergi, vitenskapelig og teknisk utvikling, del av et symbolsk, patriotisk legitimitetsgrunnlag.

På 1980-tallet ble økonomisk stagnasjon en utfordring som gikk over i økonomisk sjokk på 1990-tallet. Integrasjon i det globale markedet ble sentralt i omstillingen som fulgte (Golubchikov et al., 2015, s. 272). Privatisering og markedsomstilling på 1990-tallet endret hjørnesteinsbedriftens rolle i lokalsamfunnet. I det sosialistiske planøkonomiske paradigmet ble arbeidernes produksjonsinnsats vekslet inn mot statlig velferd distribuert av fabrikkene, som også holdt infrastrukturen i byene i orden, som vann, kloakk og oppvarming (Collier, 2011, s. 97–100; Humphrey, 1996/1997, s. 74; Shomina, 1992, s. 228; Uskova et al., 2012, s. 19). Hjørnesteinsbedriften var en viktig markør ved den gamle samfunnsorden. Humphrey (1996/1997, s. 75) forklarte transformasjonen som en periode med marginalisering, der mange falt utenom etablerte sikkerhetsnett og sosiale relasjoner forvitret. Folk ble fratatt grunnleggende

⁴ Magnitogorsk var del av Stalins første femårsplan og fanger ble blant annet tvunget til arbeid. En kuriositet fra historien om byggingen av Magnitogorsk var at de første boligene ble bygd uten kjøkken fordi arbeiderne skulle spise sammen og ikke alene, slik som i småborgerlige hjem.

trygghet og sikkerhet i hverdagen. Noen ble rike på privatisering og markedstilpassing, mens det for andre ble et liv i utenforskap. Arbeidere opplevde gjerne at lønninger ikke ble betalt eller betalt uregelmessig, og mange goder ble borte. For mange av dem som beholdt jobben, ble en type økonomisk sikkerhet opprettholdt. Og forventningene til fabrikkens samfunnsansvar ble ikke borte, men endret seg i tråd med den økonomiske omstillingen og ettersom folk tilpasset seg til marked, konkurranse og individualisering. Synspunktene på hjørnesteinsbedriftene og endringer i monobyer er naturlig nok varierte. Mens noen ser seg fornøyd med å komme løs fra en paternalistisk relasjon til fabrikk, er andre kritisk til hvordan fabrikkeierne jager profitt, hyrer inn leiearbeidere og gjerne ikke bor i byene selv. En av seks russere bor i monobyer, og allikevel er utviklingen i disse byene lite studert. Byene er dermed en blindsoner i forståelsen av politisk økonomi i Russland som også er relevant for spørsmål om politiske protester (Evans, 2016, s. 457).⁵

Jeg er opptatt av monobyer som steder for å undersøke folks erfaringer med endringer og hvordan de setter ord på og gir mening til sosioøkonomiske utfordringer i hverdagen. Ulikhet er del av det innenrikspolitiske problemkomplekset i russisk politikk, og vi har sett økt oppmerksomhet på sosial rettferdighet utover 2010-tallet (Clément, 2018). Russiske forskere har satt fokus på dette og forklart at ulikhetsproblematikken bidrar til en ny «sosial periferi» i Russland (Tikhonova & Mareeva, 2016, s. 168). Den er en sone av forskjellighet fra resten av befolkningen som former en ny sosial struktur – en ulikhetsstruktur. Folk i denne periferien er ikke i stand til å opprettholde en minimal levestandard som i lys av samfunnet rundt betraktes som akseptabel (Tikhonova & Mareeva, 2016, s. 164). Denne periferiens synlighet knyttes til krisen som fulgte med den russiske annekasjonen av Krym i 2014. Ifølge forskerne er en tredjedel av den russiske befolkningen kategorisert som fattig, og halvparten rapporterer at de ikke har råd til hverdagslige varer de anser som nødvendige. Folk flest lever på lave lønninger og arbeid er ustabil. Det er forfall av sosial og fysisk infrastruktur, og mer eksklusiv tilgang til utdanning. Fattigdom normaliseres og utgjør en sårbarhet i samfunnet.

Den sosiale periferien er ikke et geografisk avgrenset begrep, og kan finnes i store og små byer, i monobyer og andre byer. Mitt perspektiv er at det er nødvendig å gi konkrete og ikke bare generelle beskrivelser av livet i denne periferien. I tråd med kritikken mot generaliserende beskrivelser av «Badlands» og andre risiko-områder, slik jeg var inne på over, har jeg ønsket å undersøke konkrete erfaringer på utvalgte steder og få fram et menneskelig perspektiv i kombinasjon med analyse av strukturelle forhold. Monobyer er slik en empirisk mulighet til å bruke metoder for å gå dypere inn i folks erfaringer med russiske samfunnsendringer og med utvikling av ulikhet, de-industrialisering, periferialisering, usikkerhet, og marginalisering. En

⁵ Evans undersøkte forskjeller i protestaktivitet i russiske monobyer på 1990-tallet.

slik framgangsmåte krever en systematisk tilnærming til datainnsamling, som jeg redegjør for i neste del.

Metode: Intervjuer, feltarbeid og tolkning

I forskningen på monobyer retter jeg oppmerksomheten mot konkrete historier og erfaringer med utviklingen i byene. Slike erfaringer trekker veksler på minner om sovjetisk historie, monobyers rolle i samfunnsutviklingen og hvordan dette endret seg etter Sovjetunionens fall, etter finanskrisen og etter Krym-annekteringen, for å nevne noe. Det er med andre ord mange dimensjoner i samfunnsutviklingen som inngår i folks fortellinger om endringer i monobyer. Det handler noen ganger om større politiske endringer som kommer overraskende og gir abrupte endringer, men også om at folk over tid legger merke til endringer som (sakke) har satt spor i hverdagen.

I forskning på post-sovjetiske byer diskuteres betydningen av den sosialistiske arven (*legacy*) og neoliberalisme som sentrale drivkrefter i transformasjonen (Ferenčuhová & Gentile, 2016; Golubchikov, 2016; Golubchikov et al., 2014). De har satt fysiske (materielle) og symbolske (immaterielle) spor, og bidratt med radikale brudd med det som var før og til nye hybride praksiser og institusjoner. Tuvikene (2016) betegner sporene som anti-kontinuiteter og kontinuiteter, og argumenterer at selv der hvor noe tilsynelatende helt nytt skapes, er fortiden med som et motstykke til det nye, og det er grunnlag for at han bruker betegnelsen anti-kontinuitet. Det er stor enighet om at neoliberale prosesser er strukturelle forhold som markedsliggjøring og privatisering, men kritikken retter seg mot at slike forhold ofte skygger for forståelsen av kulturelle faktorer og folks egne valg (Gentile, 2018). I Russland-forskningen er staten en sentral forklaringsvariabel som i studiet av endring kjenne-tegnes av et nasjonalt fokus på hvordan det politiske regimet strukturerer politisk adferd (Crowley, 2016; Gunko et al., 2012). I tilnærmingen til monobyer har vi å gjøre med globale prosesser som også foregår andre steder. Det dreier seg om neoliberale praksiser som nedbygging av velferdsstatelige funksjoner, fallende realinntekter over tid, lite sosial mobilitet, privatisering av utdanningsmuligheter som bidrar til framvekst av en velstående elite, og økende sammenfall mellom statlige interesser og kapital-interesser (Morris, 2021, s. 214). For å studere utviklingen i russiske monobyer med fokus på erfaringer er det behov for systematiske data som kan gi innsikt i kontekstene og dertil knytte datamaterialet til en diskusjon av et mangfold av faktorer som er viktig for å forklare politisk utvikling og samfunnsendringer i Russland.

Det å studere puslespillet av endringer i monobyer er omfattende. Vi har undersøkt den politiske diskursen og hvordan monobyer ble satt på dagsorden (Stuvøy & Shirobokova, 2021). Samtidig har vi gått ut over slike diskurser og undersøkt erfaringer med endringer i konkrete byer. Det har vi gjort gjennom intervjuer i flere faser, inkludert en innledende pilotfase, en hovedfase med intervjuer, og en avsluttende fase med *photo-voice*-intervjuer (Wang & Burris, 1997). I den siste fasen

valgte vi ut deltakere fra hovedfasen som vi inviterte til å ta bilder og bruke disse til å forklare og vise endringer i byen i et nytt intervju. Bilder fungerer som en innfallsvinkel til å snakke om bildene som er valgt ut, men også om andre historier man husker når man ser på et bilde. Altså, bildet har som funksjon at det bidrar til fordype dialogen gjennom å assosiere. Datainnsamlingen i Nikel, Zapoljarnyj og Toljatti fant sted i perioden 2019–2022. Vi gjennomførte 40 intervjuer i Toljatti (hvorav 10 med bilder), og 44 til sammen i Zapoljarnyj og Nikel (hvorav 10 med bilder).⁶ Forskningsdeltakerne var arbeidere ved hjørnesteinsbedriftene (flertallet av informantene), representanter for sivilsamfunnet og eksperter på byutvikling (lokale myndigheter, by-utviklere, arkitekter og eiendomsforvaltere).

I intervjuene ba vi folk beskrive byen gjennom sin egen livsbiografi. De snakket om når de kom til byen, hvilken tilknytning de hadde til fabrikkene, og hvordan byen har utviklet seg i deres levetid. Det betyr at mange faktorer, som historie, erfaringer med kriser på 1990-tallet, omstilling på arbeidsplassen og familiære forhold kommer fram i de individuelle fortellingene. Det vi var ute etter å forstå, var hvordan folk beskriver levekårsutfordringer i byene og hva slags opplevelser folk har med ulikhet, marginalisering og sikkerhet. For noen har dette hatt mer betydning for individuelle livsvalg enn andre, og hvilke valg folk har tatt i kontekst av nedskjæringer og andre omstillinger på fabrikkene, var del av det vi utforsket. Som metode er slike livserfaringer en innfallsvinkel som gjør at forskningen konfronteres med rotete realiteter, som er en kjent egenskap ved kvalitativt datamateriale. I analysen har det vært et viktig prinsipp å avveie hvordan deltakerne kan presenteres direkte med sitat og slik få synlighet og stemme i forskningen (Thieme et al., 2017, s. 128–130).⁷

Å analysere «erfaringsnære» data (en emisk synsvinkel) har vært en viktig del av særlig etnografisk forskning på politisk økonomiske endringer i post-sovjetperioden (Humphrey, 1996/1997). Fokus rettes mot hvordan folk gir mening til sin egen tilværelse og samtidig skaper en forståelse av endringer rundt seg, i samfunnet. Slike perspektiv er imidlertid lite representert i forskning på russisk samfunnsutvikling og politikk (Morris, 2022a). I neste skritt analyserer jeg datamaterialet fra Toljatti, Nikel og Zapoljarnyj.

Erfaringer med marginalisering i Toljatti

Byen Toljatti fikk navnet sitt fra lederen av kommunistpartiet i Italia, Palmiro Togliatti, da han døde i 1964. Før det het byen Stavropol-ved-Volga.⁸ I 1966 ble det kjent at

⁶ Intervjuene er gjort på russisk av forfatteren (Nikel, Zapoljarnyj) og av lokale forskere (Toljatti). Feltarbeid- og intervju-guider la føringer for arbeidet som ble diskutert i digitale møter fordi covid-19-pandemien forhindret reiser. Oversettelsene i denne artikkelen er gjort av forfatteren.

⁷ Forskningsdeltakerne er anonymisert og refereres til ved bruk av pseudonym.

⁸ Stavropol ble flyttet i forbindelse med byggingen av et vannkraftverk på 1950-tallet. Siegelbaum, L. H. (2008). *Cars for Comrades: The Life of the Soviet Automobile*. Cornell University Press.

Toljatti var valgt ut som stedet der en ny generasjon med biler skulle produseres for den sovjetiske befolkningen. Italienske Fiat var valgt ut som internasjonal partner (Siegelbaum, 2008, s. 91). Etableringen av bilfabrikken sammenfalt med at sovjetregimet åpnet opp for internasjonalt samarbeid i handel og utdanning. Toljatti er et symbol på denne nye tiden, der internasjonalt samarbeid skulle sikre vanlige arbeideres tilgang til bil. Bilfabrikken AvtoVaz (Volzskij avtomobilnyj zavod) er et av de mest ambisiøse byplanleggingsprosjektene i Sovjetunionen etter andre verdenskrig (Cera & Sechi, 2020, s. 20). Den produserte den sovjetiske versjonen av Fiat 500, Zjiguli, oppkalt etter fjellene rundt Toljatti, og internasjonalt kjent som Lada.⁹ Da Sovjetunionen ble oppløst og den økonomiske sjokkterapien satt inn, ble Toljatti kjent for gjengkrig, mafiavirksomhet, narkotikaproblemer og en generell nedgang i levekår. På 2010-tallet skulle Toljatti også få merke satsningen på «forskjønning» som del av den russiske bypolitiske vendingen (Kinossian, 2017). I 2022/2023 åpnet for eksempel et helt nytt område ved Volga, med områder for sport, fritidsaktiviteter og gåturer for folk flest.

I Toljatti var byen og fabrikken, på russisk den «bydannende virksomheten» (*gradoobrazujusjije predprijatija*), tett integrert, noe som blant annet kom til uttrykk i den sovjetiske modernistiske arkitekturen (Cera & Sechi, 2020). Den fortsetter å minne om idealet om likestilling i boliger for arbeidere og ledere, som bodde side om side i «bilfabrikk-bydelen» (*Avtozavodskij rajon*) (Siegelbaum, 2008, s. 122). I Toljatti intervjuet vi arbeidere ved fabrikken og folk som bor i denne bydelen som ble bygd rundt fabrikken. Den er den mest folkerike delen av byen, med 430 000 innbyggere av totalt 700 000.¹⁰ Med arbeid på fabrikken fulgte tilgang til bolig i denne bydelen. Det var skoler, barnehager, helsetilbud og postkontor i nærhet til arbeidsplassen. Bydelen representerte sammensmeltningen av produksjon og sosial orden i det sosialistiske plan-paradigmet. Bydelen preges av materielle kontinuiteter, og samtidig blir mange «anti-kontinuiteter» (Tuvikene, 2016) beskrevet i fortellingene til våre forskningsdeltakere.

I Toljatti var endringer etter finanskrisa i 2008 en viktig del av de erfaringene folk delte. Etter finanskrisa ble franske Renault den største utenlandske eieren i AvtoVaz. En allianse av Renault, Nissan og Mitsubishi produserte Lada-modellene Granta, Largus og XRAY og Renault Logan ved fabrikken i Toljatti fram til Russland invaderte Ukraina i februar 2022. Da trakk Renault seg ut av Russland, som mange andre utenlandske aktører i denne bransjen. Den russiske bilindustrien kollapset i månedene etter angrepskrigen startet, og produksjonen var ned nær 70 prosent i 2022 (The Moscow Times, 2022). Krigen og de økonomiske

⁹ Toljatti har i tillegg til bilindustri, som er størst, også kjemisk industri. Toljatti er eksempel på at monobyer ikke bare er knyttet til én industri.

¹⁰ Over 60 prosent bor i den nevnte bydelen. Det føderale statistikkbyrået i Samara Oblast (lest 1. november 2021): http://samarastat.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_ts/samarastat/ru/statistics/population/ (lenke fungerer ikke lenger).

konsekvensene på den russiske bilindustrien kom i kjølvannet av en periode med redusert produksjon under covid-19-pandemien. I Toljatti arbeidet flere av våre informanter redusert, for eksempel bare tre dager og med redusert lønn gjennom de ulike reguleringene under covid-19-pandemien. Pandemien og krigen var utfordringer som fulgte etter en lang periode med omfattende omstilling i fabrikken på midten av 2010-tallet. Blant annet ble arbeidstokken redusert fra 150 000 til 30 000 medarbeidere. Dette var en stor omstilling, som også handlet om at deler av fabrikken ble adskilt i separate enheter. En av de vi snakket med oppsummerte dette slik:

Spørsmålene [i intervjuet, forfatterens anmerkning] gjaldt hovedsakelig livet på AvtoVaz og koblinger til innbyggere i byen, administrasjonen av byen, deltakelse i bylivet og løsningen av dette eller hint problem i byen. Jeg oppsummerer det jeg sa. Byen Toljatti er ikke en enkel by, ikke en provinsby – det er en by blant de ti største/sterkeste industribyene i Russland, blant de tjue største byene målt i innbyggere. Det er en by der innbyggerne, som en gang kom til byen og var de beste profesjonelle [dvs. fagarbeidere og ingeniører] fra hele Sovjetunionen, kom hit for å bygge AvtoVaz. De bygde AvtoVaz og den kjemiske industrien i byen vår. Det er en by med høykompetente mennesker, en by med mennesker, som i en god betydning av ordet er arvingene til den eldre generasjonen, eventyrene, som kom for å bygge byen og bo i den. [...] Denne byen, som hadde en strålende fortid, var på 1990-tallet, til tross for den generelle krisen i landet vårt, en relativt økonomisk suksessfull by. I dag går ikke byen gjennom sine beste tider, siden ikke alle de store industriene i byen vår er fokusert på arbeid, på å tjene penger og bruke disse ressursene i byen, for byen, for innbyggerne, for moderniseringen av industrien. Flertallet sprer dessverre ressursene andre steder, de blir ikke i Toljatti, da de betaler disse pengene til budsjettene til andre institusjoner eller overfører dem andre steder. Dette etterlater en følelse i byen av utilstrekkelig utvikling, en følelse av at byen bare justerer seg og ikke utvikler seg dynamisk og går fremover. [...] Jeg husker tidene i Toljatti da det var veldig mange virksomheter knyttet til automobilisme [bilrelaterte virksomheter, forfatterens anmerkning]. Det var mange bilforhandlere. I disse dager er det mye færre. Dette merkes også. Jeg skulle ønske byen stolte på at den har attraksjoner, [at det var] mer dynamisk [utvikling], mer positivitet, mer interesse, positivitet, gode ting, og en tro på at ting kommer til å bli bedre. Og flere grunner til å være stolt. (Konstantin, 23. oktober 2020)

Utviklingen Konstantin beskriver handler om forfall og tap av status, samt oppfatninger om hvorfor det har gått slik. Konstantins forklaring er at bilfabrikken har blitt en profitt-maskin for andre og inntektene fra bilproduksjonen kommer i mindre grad enn før byen og innbyggerne til gode. Det lange sitatet fra Konstantin får fram oppfatninger om byens utvikling over tid som deles av mange av våre informanter. Det gjenspeiler en gjengs oppfatning om hvordan byen har blitt påvirket av den globale markedsintegrasjon og at utviklingen er forsterket av handlinger og politikk nasjonalt og lokalt som ikke kommer byen og lokalbefolkningen til gode. Det har gitt mange arbeidere en følelse av å bli tilsidesatt og fremmedgjort. Når slike følelser beskrives, knyttes det til endringer i folks hverdagsliv som følge av endringer på fabrikken. Pjotr forklarer det slik:

Jeg hadde 22 års erfaring. Jeg startet i 1996 som sveiser og så gikk jeg over til samlebåndet og ble del av en fin arbeidsgjeng [«brigade»]. Der var selv lederne gode. Etter fem år ble jeg arbeidsleder. Alt var veldig bra, og det var bra fram til franskmennene kom og solgte seg ut [ikke lenger majoritetskontrollen av aksjene, forfatterens anmerkning]. De nye eierne startet med innovasjon, og noen var gode, men andre var absurde. De gode handlet om optimalisering, men det var alt for mange unødvendige og absurde tiltak. (Pjotr, 16. oktober 2020)

Pjotr forlot de «paternalistiske forholdene» i arbeidet på fabrikken og ble selvstendig næringsdrivende. Andre forlot fabrikken for å unngå utnyttelse gjennom «optimaliserings-reformer», men hvis de ikke kunne få nytt arbeid, ble de gjerne avhengige av familien og husholdningens tilgang på «sovjetisk pensjon». I slike tilfeller ble «paternalisme» på jobben byttet ut med en ny avhengighet i familien. Enten folk trakk seg fra arbeid på fabrikken eller ble værende, var kritikken at de hadde følelsen av å bli etterlatt, sviktet, ekskludert og utnyttet. Et hyppig tema var den såkalte «optimaliseringen» – en hyppig kilde til å forklare forfall og ironisere og bruke humor i kritikk av samfunnsutviklingen. Slik beskriver Ilja det:

Du vet, kort sagt, en person jobber dobbelt så mye som før og så er lønningen «optimalisert». De kaller det «optimalisering», men det er nedbemanning, overføring av folk til andre oppgaver, og, du vet, det mest interessante er at det endrer ingenting på hvordan vi jobber. Jeg mener, det samme antallet biler produseres. Hva er det dette betyr? Det betyr at tidligere var det 100 000 arbeidere og halvparten gjorde ganske enkelt ikke mye. Jeg forstår veldig godt at de gjør det godt med det franske systemet eller italienske eller japanske, jeg vet ikke. Men lønningene var de samme. Hvis de bare gjorde lønningene slik de har dem på fabrikkene i Frankrike. Men våre lønninger stod på stedet hvil. Hvis de bare endret lønningene slik at de ble som i Frankrike, da tror jeg alt ville bli bra, selv for de som ble igjen på fabrikken. For tiden er det mange som ikke jobber på fabrikken, men de kan heller ikke finne jobb et annet sted. (Ilja, 29. oktober 2020)

Omstrukturering på fabrikken påvirket folks hverdag, og det er de utenlandske eierne som holdes ansvarlig for endringene. Samtalepartnerne i Toljatti var opptatt av selskapets manglende interesse for byen. Det er en tilbaketrekning som sammen med misnøye med omfordeling og økte levekostnader skaper et bilde som bidrar til en tapt følelse av stolthet over byen og arbeidet. I intervjuene satt blant annet Kira, Alina og Oksana ord på nedgang og tegnet et dystopisk bilde der deres egen maktesløshet er tema: «[Folk] slutter å drømme. De er overbelastet med problemer, men de har [i virkeligheten] bare ett problem – å tjene penger, å brødfø familien og betale kostnader ved bolig [*kommunalki*]. *Kommunalki* er gale her, selvfølgelig. Kostnadene er svært høye. De knuser folk. Lønna stiger ikke så mye som disse kostnadene» (Kira, 11. februar 2020). Alina setter ord på det hun ser på som byens forfall: «Jeg kan selv se hvordan byen, ja, den ble til en skitten, elendig, ekkel by der jeg bor nå. En så trist historie» (Alina, 17. januar 2020). Oksana (25. oktober 2020) er mer kortfattet og sier: «Byen er døende.»

Byens utvikling vekker følelser og skam knyttes til erfaringer med endringer i hjørnesteinsbedriften. I Toljatti uttrykkes det i minner om stolthet over bilfabrikens historie og arbeidernes fagkunnskap samt tap av verdighet når forfallet i byen beskrives. Verdighet knyttes gjerne til egne valg, som for eksempel å etablere sin egen bedrift, og med det en følelse av uavhengighet fra det som oppleves som ydmykende arbeidsforhold og en paternalistisk struktur hos bedriftseiere. Når folk er ironiske og latterliggjør «optimalisering» og andre omstillingstiltak, er det uttrykk for en måte å beholde verdighet og samtidig en humoristisk måte å kritisere samfunnsutviklingen. Erfaringene fra Toljatti handler om hendelser og følelser gjennom en lengre omstillingsperiode. Folk reflekterer over stressfaktorer som utmattelse, sykdom og tap av autonomi på arbeidsplassen, over levekostnader og opplevelser med urettferdighet. Krise og forfall har på mange måter blitt normalisert og knyttes til omstruktureringer på fabrikken som symbol på omfordeling av fordeler til eliten, som ikke lenger bor i Toljatti.

Erfaringer med utviklingen i Toljatti blir en måte å beskrive samfunnsordenen mer generelt. Timur, som jobber i regionadministrasjonen og er byaktivist, har bodd i byen siden tidlig på 1980-tallet og karakteriserer utviklingen som «kvelende». Etter hans syn er dette en effekt av det styrende regimet: «Byen mottar mindre fordi bedriften jobber her, men betaler skatt andre steder, og de slettet flere sosiale kostnader som forstyrret dens budsjettbalanse. Og byen så ut til å kveles litt. Og et stort skille skjedde» (Timur, 19. oktober 2020). Mangel på oppmerksomhet fra aktører innen styresett og mektige eliter er i Timurs erfaring knyttet til forfallet i byen. I hverdagen sliter folk med prekarisering og dette får ikke oppmerksomhet, men oppfattes som neglisjert.

Perifere grensebyer: erfaringer fra Nikel og Zapoljarnyj

Mange nordmenn i Finnmark har reist fra Kirkenes til Nikel eller Zapoljarnyj, om det nå er for selve reisen og opplevelsens skyld, for billig bensin og alkohol, eller andre ting. Noen har oppdaget muligheten for å få bilen reparert, lakkert eller stylet i et av de mange garasjeverkstedene i utkanten av de to gruvebyene. Fabrikkarbeiderne søker hit, for å komme seg ut av de små boligene, kanskje bort fra kona, og for å spe på inntekten med å skru på biler, lakkere biler eller noe helt annet. Er du heldig kan du kjøpe sylta grønnsaker og multevin her også. I garasjeanleggene er det også tid for kameratskap – dette er mennenes arena, der de driver sine uformelle markeder i biltjenester, bildeler og mat; med sannsynlig stor betydning for den enkeltes velferd, for folkehelse og livskvalitet (Morris, 2018). Folk i småbyer er ikke spesielt politisk aktive eller kjent for å protestere. De er opptatt med å håndtere hverdagen og gjøre livet levelig (Morris, 2016). Garasjene er et tilholdssted for nettopp det, å gjøre livet levelig og oppleve autonomi.

Nikel og Zapoljarnyj er monoindustrielle byer i Russlands nordvestlige periferi. Mens Toljatti er en storby, er begge disse gruvebyene små. Nikel ble grunnlagt

av finner, som kalte stedet Kolosjoki.¹¹ I 1921 fant finnene nikkel og andre mineralforekomster i området. Utvinning startet på 1930-tallet med hjelp fra canadiske entreprenører (Rowe, 2020a, s. 25ff.). I 1942 kom Den røde armé til dette området, og i 1944 ble området del av Sovjetunionen (Rowe, 2020a).¹² På 1950-tallet ble det bestemt å utvide gruveindustrien, og Zapoljarnyj ble etablert som en helt ny bosetting ikke langt fra Nikel. Området har store forekomster av nikkel og andre metaller (kobolt, gull og palladium). I dag er det en av verdens største nikkelprodusenter, Nornickel, som er industrigiganten i området.

Nornickel kontrolleres av oligarken Vladimir Potanin, som har hatt kontroll over selskapet siden privatiseringen på midten av 1990-tallet (Bond, 2001; Foek, 2008; Fortescue & Rautio, 2011). I sovjettiden var selskapet styrt gjennom ministeriet for metallurgi og del av den sentraliserte administrasjonen (Rowe, 2020b, s. 82; Shomina, 1992). Selskapets ansvar i Nikel og Zapoljarnyj ble i denne perioden styrt gjennom planøkonomiske prinsipper som la vekt på budsjetter og infrastruktur (Collier, 2011, s. 40). Ansvarer var helhetlig og gjaldt bolig, infrastruktur, transport og velferdstjenester som helse, utdanning post og så videre (Collier, 2011, s. 95). Befolkningen i disse nordlige områdene hadde også tilgang til «nordlige privilegier» som lengre ferier og lavere pensjonsalder enn ellers i Russland, støtte til bolig på hjemsted i Sør-/Sentral-Russland, med mer. Dette bidro til å gjøre byene attraktive for mobile arbeidere.

I postsovjet-tiden var byene preget av forfall og privilegiene falt bort, noen med en gang, andre mer gradvis. Informanter vi snakket med¹³ la vekt på historier om overgangstiden tidlig på 1990-tallet og hvordan hjørnesteinsbedriften fant opp en egen valuta, *Petsjenjuzjki*. Folk fikk denne for å kunne handle mat i butikken og for å kunne reise til bedriftens feriesteder for arbeidere i Sør-Russland. Med omstillingen til privatisering og konkurranse fjernet bedriften seg fra slike oppgaver. Det fortelles som et økt fokus på profitt-bringende aktiviteter. Mange opplevde i denne perioden at lønninger ikke ble betalt, eller de ble betalt uregelmessig, og som en konsekvens av dette måtte mange ta flere jobber samtidig for å få endene til å møtes.

For bedriften gikk det økonomisk godt utover 2000-tallet og en viktig faktor i denne utviklingen var den globale markedsintegrasjonen. Prisene på nikkel var gode. I 2008 var de på 75 000 dollar per tonn. De falt raskt i forbindelse med finanskrisa, til 9 000 dollar per tonn i 2009, men økte igjen og kom ikke tilbake til en slik lav pris igjen før covid-19-krisen da de i mars 2021 lå på 15 000 dollar per tonn, som også er

¹¹ Russlands nordvest er del av det grenseoverskridende samiske boområdet i nord. Hvordan industrialiseringen som beskrives virket inn på samisk samfunnsorden, er en del av historien som utelates her.

¹² Rowe diskuterer finske og sovjetiske krav på området. I 1944 skrev Finland under på en avtale med Sovjetunionen. Rowe, L. (2020a). *Industry, War and Stalin's Battle for Resources*. I.B. Tauris.

¹³ I disse byene har artikkelforfatteren gjort intervjuer og besøkt byene ved flere anledninger høsten 2019 og våren 2020.

prisen i februar 2024 (Rowe, 2020b, s. 140).¹⁴ Denne økonomiske utviklingen bidro til at Norge fikk betalt tilbake den støtten som var blitt gitt til å gjøre noe med forurensningen, spesielt utslipp av sulfatdioksid fra nikkel-produksjonen (Rowe, 2020b, s. 142). Selskapet omstilte seg etter markedets signaler om økt global etterspørsel etter nikkel knyttet til elektrifisering, men også til krav om miljøperspektiv i produksjonen fra internasjonale aksjonærer. I siste halvdel av 2010-tallet snakket Nornickel mer om sitt miljøansvar i et internasjonalt perspektiv og startet med satsing på modernisering av produksjonsteknologien (Njaa, 2018). En konsekvens av denne omstillingen var at smelteovnen i Nikel ble stengt i desember 2020. Dette var planlagt, informert om og forberedt ved at arbeidere hadde fått tilbud om å flytte til andre byer der Nornickel har produksjon. Samtidig med nedstengingen skjedde en politisk reorganisering. Lokale bystyrever i Nikel og Zapoljarnyj ble lagt ned og innlemmet i den regionale administrasjonen. Lokal autonomi ble byttet mot et regionalt utviklingsperspektiv. Våren 2023 kom beskjeden om at også gruva i Nikel stenges og at flere arbeidere er i omstilling (Staalesen, 2023).

I 2015 startet Nornickel med et byutviklingsprogram rettet mot sivilsamfunnet i de to grensebyene og i andre russiske byer der bedriften har virksomheter, som Norilsk, Montsjegorsk og Tsjita. Formålet er aktivisering av lokalt entreprenørskap og engasjement for den sosiale sektoren i byene. Støtteprogrammet kalles «En verden av nye muligheter», og en av Nornickels medarbeidere i prosjektadministrasjonen forklarer i et intervju (24. februar 2020) at hensikten er «å fremme et felles ansvar for livskvalitet». Med dette initiativet ga Nornickel finansiering til folk som tok initiativ med sine egne prosjekt. Samtidig fikk deltakerne delta på seminarer og workshops (*masterclass*) om byutvikling, prosjekt drift og så videre. Der møttes prosjektdeltakere fra byer der Nornickel har aktivitet og et nettverk ble etablert som ressurs rundt hvert enkelt prosjekt. Ideer og måter å gjøre ting på var en viktig del av utvekslingen mellom deltakerne.

Med slagordet «En verden av nye muligheter» bidrar hjørnesteinsbedriften til å mobilisere konkrete, lokale initiativ og bygge nettverk. Det er også et uttrykk for at Nornickel bidrar til endring og til å gjenopplive byen, fornye infrastruktur, utvide tjenester og trivsel etter flere år med post-sovjetisk forfall. Prosjektene synliggjør Nornickels bidrag til å utvikle den urbane økonomien og samtidig er ansvaret lagt til den enkelte til å ta initiativ og etablere egne foretak. Viktorija, som har jobbet flere år på fabrikken i Zapoljarnyj, forklarer at noe har endret seg i forholdet mellom fabrikken og befolkningen: «Nå ser det slik ut: Byen har mer selvstendighet, og kombinatet [bedriften] gir målrettet støtte til initiativ fra innbyggerne. Og antageligvis er dette den rette måten å gjøre det på, tenker jeg» (Viktorija, 10. februar 2020).

Initiativet til Nornickel er en viktig byggestein og bidrar med finansiering, nettverk og ideer. Prosjektdeltakere vi intervjuet beskrev noen av sine kolleger som

¹⁴ For å se prisutviklingen på nikkel, se for eksempel tradingeconomics.com (lest 4. februar 2024).

motivert av mulighetene til profitt, mens andre legger mer vekt på det kollektive ansvaret for byutviklingen som Nornickel er med på å fornye. De ser dette i et historisk perspektiv som knytter dagens byutvikling til historiske erfaringer og normer om felles ansvar for stedsutviklingen. «En verden av nye muligheter» forener kollektivistiske idealer og liberalt entreprenørskap, i tråd med Colliers (2011, s. 25) beskrivelse av hvordan økonomiske reformagendaer smeltes sammen med etablerte sosiale normer etter Sovjetunionen sammenbrudd. Når Nornickel har regien på dette og dirigerer det hele i takt med statlige prioriteringer, blir de politiske dimensjonene tilslørt.

Politiske aspekter er tydelig i vektleggingen av sosiale spørsmål i Nornickels reformprogram. For eksempel er satsingen på sivilsamfunnet i tråd med den statlige prioriteringen av sosialt orienterte sivilsamfunnsorganisasjoner. De er ønsket som støttespillere og arvtakere for staten innen velferdssektoren (Cook & Vinogradova, 2006; Gilbert, 2016; Tarasenko, 2018). Nornickel har gjennom prosjektet blitt en mer aktiv aktør lokalt, og denne utviklingen speiler også statlige prioriteringer. Nornickel framstår igjen som vert i byen, og i denne versjonen av vertskapet er det sentrale å ansvarliggjøre lokalbefolkningen gjennom entreprenørskap. Deltakerne i «En verden av nye muligheter» setter ord på at initiativet og prosjektene gir mening. Det er motiverende å hjelpe til og bidra til byens utvikling samt å være i dialog med andre prosjektdeltakere fra andre byer og regioner i Russland. Mangfoldet av prosjekt i Nikel og Zapoljarnyj er stort, fra uteaktiviteter for barn, søppelrydding, skogplanting og andre miljøinitiativ, til støtte til familier med mange barn eller lav inntekt. Som støttespiller i slik meningsbærende aktivitet bidrar bedriften til å løse problemer, skape velvære og utvikle sivilsamfunnet. Samtidig har omstrukturering på fabrikken effekter på byen, og forfallet har en pris i form av utenforskap. Forut for nedstengningen av smelteovnen og gruen i Nikel, har tiltakene som handler om oppdeling av selskapet i flere underselskap og økt innleie av løsarbeidere som kommer tilreisende og bor på herberge, påvirket fabrikkarbeideres lønninger og opplevelser av jobbtrygghet over tid. Det har også kjønnete effekter, og kvinner har det vanskeligere med å få jobb på fabrikken i en kontekst der jobbene blir vanskeligere å få for menn. Kvinner søker derfor jobb i administrasjonen, der lønningene er lavere. De som blir på fabrikken er i en bedre situasjon enn de som ikke arbeider på fabrikken, forklarer Valentina:

Familier i krise henvender seg til oss og de [har] foreldre [som] ikke jobber på fabrikken [kombinatet]. Dette er foreldre, som er et sted i militæret eller ikke jobber i det hele tatt. Fordi på kombinatet får arbeiderne en anstendig lønn, og de trenger ikke slik hjelp. (Valentina, 11. februar 2020)

Fabrikkarbeidernes status og økonomiske trygghet er bedre enn for mange andre i byene, bedre enn for kvinner og for pensjonister som rammes av fallende verdi på pensjonen. En dame som har bodd nesten hele livet i Zapoljarnyj og som i de siste årene har vært prosjektleder i «En verden av nye muligheter», forklarer:

Vi trodde på utsagnet om at «de unge er kjære for oss overalt, de eldre er æret overalt». Men dessverre, årene har vist oss at det ikke er helt sant. Og i dag forstår de unge veldig godt at det er ingen vei for dem noe sted. Og hva? Vel, skal jeg studere og hva da? Hvis en person har en sterk karakter, og kommer fra en lavinntektsfamilie og uten noe særlig perspektiv, men strever og sier: jeg skal uansett få det til. Og får det til. Men de fleste unge mennene, er mer sånn som sier – vel, det er det samme, og hva så? Ingenting endres uansett. Bare hvis de går inn i det militære på kontrakt. [...] De ser ikke andre alternativ. Fordi alt er veldig vanskelig. Hvilke alternativer? Arbeid fram til en går inn i hæren finnes ikke, det er ikke mulig å få jobb på fabrikken, det er bare hæren. [...] Det er mange som ikke har noe perspektiv. (Aleksandra, 20. februar, 2020)

Levekostnader, tilgang på jobb og hvor mye den betaler er omstridte spørsmål i den russiske periferien. Mange snakker om utfordringer med å ha nok penger til å betale utgifter til bolig og andre levekostnader samt å spare til ferie og pensjonsalder. Endringer i privilegier har for eksempel ført til at flere eldre enn før blir boende i disse arktiske industribyene. Før reiste de og tilbrakte pensjonsalderen i andre deler av Russland. Nastja, 50 år og ingeniør som har jobbet mange år på fabrikken og på den statlige jernbanen, er opprørt over situasjonen og hvordan den urettferdig rammer pensjonister, som har jobbet hardt for å bygge byen. Hun kommenterer sarkastisk at de bildene som er på TV er fine, mens livet i «det egentlige Russland» er totalt forskjellig fra det som vises på TV. Eksempelene er mange, sier hun, og trekker fram Nikel, der fraflyttede hus har satt sitt preg på bybildet de seineste årene. Taras bemerker ironisk: «Dette er Russlands port til Skandinavia. Folk reiser fra Norge og ankommer Nikel. Vel, du forstår, der [ser de] forlatte hus med plankede vinduer, og det er som 'Hei, Russland!」 (Taras, 11. februar 2020) Marginalisering vekker følelser, og særlig følelsen av skam. I nord kommer det til uttrykk i sammenligningen med Norge og at det er skammelig hvordan forfallet i Nikel er synlig i gatebildet.

Konklusjon

I denne artikkelen har jeg brukt monobyer som steder for å studere erfaringer «nedenfra» og belyse sosial, økonomisk og politisk utvikling i Russland. Spørsmålene jeg stilte handlet om å beskrive og fortolke: «Hva forteller folk om endringer i monobyer? Hvordan belyser slike erfaringer politisk utvikling i Russland?», og om betydningen av dette i en ny geopolitisk kontekst: «Hva betyr slike innsikter i kontekst av angrepskrigen mot Ukraina?» En kort oppsummering følger.

Fortellingene fra de tre monobyene Nikel, Zapoljarnyj og Toljatti handler om livet i transitt, i en nærmest evigvarende kollaps av det gamle systemet. Den globale finanskrisen i 2008 satte monobyer politisk på kartet, og etter annekteringen av Krym har sosioøkonomiske utfordringer og marginalisering fortsatt å sette spor politisk. Folk er ikke likegyldige og setter ord på urettferdighet som følge av å streve med omstillingens uforutsigbarhet, høye levekostnader og utrygge jobber. Folk kritiserer bortfall av helsetjenester og svekket kvalitet på offentlige tilbud, som skole

og infrastruktur. Slike fortellinger om forfall er ikke ukjente, men det har vært lite søkelys på den sosiale periferien og hva vi kan lære om politikk og samfunnsutvikling i Russland ved å rette blikket dit. Konsentrasjon av fordeler og privilegier i det sentrale Russland og hos de rike er del av konteksten for folks utfordringer i hverdagen i denne periferien og synliggjør strukturelle forhold som mange opplever avmakt i møte med. I lys av denne «ulikhetsstrukturen» i det russiske samfunnet, viser erfaringene fra monobyene at folks forventninger til hvordan endring i deres livssituasjon kan skje er knyttet til egne valg, til å søke autonomi i den lokale økonomien, eller tilpasse seg avhengighetsforhold.

Ved å inkludere flere byer blir ulike erfaringer med marginalisering synlig. De fører ikke nødvendigvis til protester i store grupper, og mange har nok med å gjøre hverdagen mest mulig levelig. En konsekvens av marginalisering og økonomisk krise er likevel risiko for at styresmaktene taper legitimitet, og at legitimitetsgrunnlaget over tid er skjørt. Det handler både om økonomiske aspekter og om symbolske reproduksjonsmekanismer, det vil si opplevelsen av tilhørighet og fellesskap. I Toljatti viste erfaringene misnøye og tilbaketrekning fra fellesskapet, mens det i Nikel og Zapoljarnyj ble synlig hvordan hjørnesteinsbedriften går inn og skaper et (lite) sivilsamfunn i sitt perspektiv. I en liten monoby med relativt forutsigbare sosioøkonomiske forhold kan et aktivt sivilsamfunn bidra til fellesskap og samfunnsbygging. I Nikel og Zapoljarnyj ser vi hjørnesteinsbedriftens gjeninntreden som statlig representant, som skaper sivilsamfunn og entreprenørskap i sitt eget bilde. Det skaper engasjement for en utvalgt, gjerne yngre, gruppe byaktivister. Når bedriften tar en slik rolle, gjenskapes minner fra den sosiale orden der bedriften var «vert». I fortellingene fra Toljatti er inntrykket at globale økonomiske endringer har bidratt til forfall og at det er forsterket gjennom politisk neglisjering. Elitenes berikelse på den økonomiske omstillingen har skapt en oppfatning om at byens storhet som bilindustriens høyborg er fortapt og forspilt. Det som blir igjen, er sovjetiske pensjoner og ulike småbedrifter, og folks erfaringer er formet av stor grad av usikkerhet i tilknytningen til arbeidslivet (prekarisering).

Erfaringene fra disse monobyene synliggjør sårbarheter i russisk politikk knyttet til ulikhetsstrukturen i samfunnet og hvordan marginalisering virker inn på folks hverdagsliv og troen på det politiske systemet (legitimitet). Slike sårbarheter forsvinner ikke med angrepskrigen og de medfølgende forsøkene på å forene folket mot en felles fiende. I kontekst av krigen er emiske perspektiv et bidrag til å utfylle elite-sentrert perspektiv gjennom å beskrive og fortolke utviklingen i Russland fra andre ståsted enn de til eliten og sikkerhetsapparatet. Med erfaringene fra disse monobyene som bakteppe kan krigen problematiseres som et brudd med marginaliseringstendenser og misnøye med den politiske og økonomiske utviklingen i Russland. Som en fortsettelse av den evigvarende (post-sovjetiske) krisesituasjonen, er krigen en ny fase i erfaringer med ulikhet og marginalisering som har skapt den sosiale periferien i Russland det siste tiåret. Spørsmålet er hvordan dette vil kobles på og gi mening til «hva det betyr å være russisk» (Morris, 2022b, s. 262). Krigen har satt en rekke

faktorer i spill som påvirker legitimitet, og en særlig viktig faktor er krigsøkonomien i Russland. Den er innrettet mot (militær) industrialisering, som har skapt ny dynamikk i monobyers utvikling og med tanke på hvilke byer som blir vinnere og tapere. Krigsøkonomien er også innrettet mot å hjelpe marginaliserte grupper, som pensjonister og familier med mange barn, gjennom å distribuere ulike velferdstiltak. Dette synliggjør krigens rolle i innenrikspolitiske motsetninger og hvordan den påvirker hverdagen til folk. I denne analysen av monobyer har jeg synliggjort ulike erfaringer med politiske endringer og vist ulike vurderinger og valg folk gjør rundt sin hverdag. Etter starten på Russlands angrepskrig i Ukraina, er det vanskeligere å få tilgang til slike erfaringer. Å analysere «før-krigsdata» er et bidrag til diskusjonen om hvordan vi undersøker og forklarer utvikling, makt og politikk i Russland (og andre land), og hvilke metoder og analyser vi bruker til å fortolke virkeligheten. Samtidig dokumenterer artikkelen motsetninger som ikke forsvinner og forblir del av dynamikken i det russiske krigssamfunnet.

Referanser

- Aron, L. (2009). Russia's "monotowns" time bomb. *Russian Outlook*. <https://www.aei.org/publication/russias-monotowns-time-bomb/>
- Bond, A. R. & Levine, R. M. (2001). Noril'sk Nickel and Russian Platinum Group metals production. *Post-Soviet Geography and Economics*, 42(2), 77–104. <https://doi.org/10.1080/10889388.2001.10641164>
- Cera, M. & Sechi, G. (2020). *Tolyatti. Exploring post-Soviet spaces*. The Velvet Cell.
- Chan, K. W., Gentile, M., Kinossian, N., Oakes, T. & Young, C. (2018). Editorial – theory generation, comparative analysis and bringing the “global east” into play. *Eurasian Geography and Economics*, 59(1), 1–6. <https://doi.org/10.1080/15387216.2018.1537129>
- Clément, K. (2018). Social mobilizations and the question of social justice in contemporary Russia. *Globalizations*, 16(2), 155–169.
- Collier, S. J. (2011). *Post-Soviet social: Neoliberalism, social modernity, biopolitics*. Princeton University Press.
- Cook, L. J. & Vinogradova, E. (2006). NGOs and social policy-making in Russia's regions. *Problems of Post-Communism*, 53(5), 28–41.
- Crowley, S. (2015). Monotowns, economic crisis, and the politics of industrial restructuring in Russia. *Russian Analytical Digest*, 164, 7–10.
- Crowley, S. (2016). Monotowns and the political economy of industrial restructuring in Russia. *Post-Soviet Affairs*, 32(5), 397–422. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2015.1054103>
- Den russiske føderasjon. (2011). *MINISTERSTVO REGIONALNOGO RAZVITIJA ROSSIJSKOJ FEDERATSII. PRIKAZ ot 27 sentjabrja 2011 goda N 465. Ob utverzdenii kriterijev otbora kompleksnykh investitsionnykh planov modernizatsii monogorodov dlja posledujusjszej vyrabotki predlozjenij po realizatsii investitsionnykh projektov monogorodov i snizjeniju infrastrukturykh ogranitsjenij dlja ikh realizatsii v 2012 godu*. Hentet 20. august 2020 fra <https://docs.cntd.ru/document/902325965>
- Dikeç, M. (2007). *Badlands of the republic. Space, politics and urban policy*. Blackwell Publishing.
- Evans, A. D. (2016). Protest patterns in provincial Russia: A paired comparison of company towns. *Studies in Comparative International Development*, 51, 456–481. <https://doi.org/10.1007/s12116-015-9191-5>
- Ferenčuhová, S. & Gentile, M. (2016). Introduction: Post-socialist cities and urban theory. *Eurasian Geography and Economics*, 57(4/5), 483–496.
- Foek, A. (2008). Noril'sk Nickel: A tale of unbridled capitalism, Russian style. *CorpWatch*. <https://www.corpwatch.org/article/norilsk-nickel-tale-unbridled-capitalism-russian-style>
- Fortescue, S. & Rautio, V. (2011). Noril'sk Nickel: A global company? *Eurasian Geography and Economics*, 52(6), 835–856. <https://doi.org/10.2747/1539-7216.52.6.835>
- Gentile, M. (2018). Three metals and the 'post-socialist city': Reclaiming the peripheries of urban knowledge. *International Journal of Urban and Regional Research*, 42(6), 1140–1151. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12552>

- Golubchikov, O. (2016). The urbanization of transition: Ideology and the urban experience. *Eurasian Geography and Economics*, 57(4–5), 607–623. <https://doi.org/10.1080/15387216.2016.1248461>
- Golubchikov, O. (2017). The post-socialist city: Insights from the spaces of radical societal change. I J. R. Short (red.), *A research agenda for cities*. Edward Elgar.
- Golubchikov, O., Badyina, A. & Makhrova, A. (2014). The hybrid spatialities of transition: Capitalism, legacy and uneven urban economic restructuring. *Urban Studies*, 51(4), 617–633.
- Golubchikov, O., Makhrova, A., Badyina, A. & Brade, I. (2015). Uneven urban resilience: The economic adjustment and polarization of Russia's cities. I T. Lang et al. (red.), *Understanding geographies of polarization and peripheralization* (s. 270–284). Palgrave Macmillan.
- Humphrey, C. (1996/1997). Myth-making, narratives, and the dispossesses in Russia. *Cambridge Anthropology*, 19(2), 70–92.
- Kinossian, N. (2017). State-led metropolisation in Russia. *Urban Research and Practice*, 10(4), 466–476.
- Kotkin, S. (1995). *Magenitic mountain. Stalinism as civilization*. University of California Press.
- Kurovska, X. (2020). Interpretive scholarship in contemporary international relations. *teoria polityki*, 4, 93–107. <https://doi.org/10.4467/25440845TP.19.018.11784>
- Kusluch, J. (2016). Russian monotowns: Tinderboxes for unrest – analysis. *Eurasia Review*. <https://www.eurasiareview.com/04042016-russian-monotowns-tinderboxes-for-unrest-analysis/>
- Morris, J. (2016). *Everyday post-socialism. Working-class communities in the Russian margins*. Palgrave Macmillan.
- Morris, J. (2018). Automobile masculinities and neoliberal production regimes among Russian blue-collar men. I C. Walker & S. Roberts (red.), *Masculinity, labour, and neoliberalism* (s. 171–193). Palgrave Macmillan.
- Morris, J. (2021). From prefix capitalism to neoliberal economism: Russia as a laboratory in capitalist realism. *Sociology of Power*, 33(1), 193–221.
- Morris, J. (2022a). Political ethnography and Russian studies in a time of conflict. *Post-Soviet Affairs*, 39(1–2), 92–100.
- Morris, J. (2022b). Russians in wartime and defensive consolidation. *Current History*, 122(837), 258–263.
- Njaa, O. (2018). *Environmental responsibility in the year of ecology* (Rapport). Bellona Foundation.
- Novokmet, F., Piketty, T., Yang, L. & Zuchman, G. (2018). *From communism to capitalism: Private versus public property and inequality in China and Russia*. World Inequality Lab.
- Rowe, L. (2020a). *Industry, war and Stalin's battle for resources*. I. B. Tauris.
- Rowe, L. (2020b). *Pollution and atmosphere in post-Soviet Russia. The Arctic and the environment*. I. B. Tauris.
- Shomina, E. S. (1992). Enterprises and the urban environment in the USSR. *International Journal of Urban and Regional Research*, 16(2), 222–233.
- Siegelbaum, L. H. (2008). *Cars for comrades: The life of the Soviet automobile*. Cornell University Press.
- Stuvøy, K. & Shirobokova, I. (2021). Multiscalar entanglements in the post-socialist city: Monotown restructuring, spatial re-ordering and urban inequality in Russia. *Eurasian Geography and Economics*, 63(5), 625–652. <https://doi.org/10.1080/15387216.2021.1944246>
- Staalesen, A. (2013, 12. mai). *Mining comes to end in Nikel*. The Barents Observer. <https://thebarentsobserver.com/en/arctic-mining/2023/05/mining-comes-end-nikel>
- The Moscow Times. (2022). *Russia's car manufacturing collapses by 97% in May*. <https://www.themoscowtimes.com/2022/06/30/expanding-nato-squares-up-to-russia-as-putin-slams-imperial-alliance-a78150>
- Tikhonova, N. E. & Mareeva, S. V. (2016). Poverty in contemporary Russian society: Formation of a new periphery. *Russian Politics*, 1, 59–183.
- Tuvikene, T. (2016). Strategies for comparative urbanism: Post-socialism as a de-territorialized concept. *International Journal of Urban and Regional Research*, 40(1), 132–146. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12333>
- Uskova, T. B. et al. (2012). *Monogorod: upravlenije razvitijem*. Rossijskaja akademija nauk institut sotsialno-ekonomitsjeskogo razvitija territorija ran.
- Wang, C. & Burris, M. A. (1997). Photovoice: Concept, methodology, and use for participatory needs assessment. *Health Education & Behavior*, 24(3), 369–387.
- Yanow, D. & Schwartz-Shea, P. (2006). Introduction. I D. Yanow & P. Schwartz-Shea (red.), *Interpretation and method. Empirical research methods and the interpretive turn* (s. xi–xxvii). M. E. Sharpe.
- Zubarevich, N. (2013). Four Russias: Human potential and social differentiation of Russian regions and cities. I M. Lipman & N. Petrov (red.), *Russia 2025. Scenarios for the Russian future*. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9781137336910_4
- Zubarevich, N. V. (2010). *Regiony Rossii: Neravenstvo, krizis modernizatsija*. Nezavisimyj institut sotsialnoj politiki.